

Постмодерністичний та необароковий дискурс інтертекстуальності роману Ю. Андруховича “Рекреації”

Роботу виконано в Інституті філології та журналістики ВНУ ім. Лесі Українки

У статті з'ясовуються особливості вираження в романі Ю. Андруховича “Рекреації” такої категорії постмодернізму, як інтертекстуальність. Визначаються способи реалізації уламків творів класичної української літератури в сучасному постмодерністичному тексті. Особлива увага приділяється бароково спрямованій сфері інтертекстуальності та біблійним запозиченням. Найбільш висвітлюється інтертекстуальний зв'язок роману “Рекреації” та поеми І. Котляревського “Енеїда” як межових творів для різних періодів української літератури.

Ключові слова: постмодернізм, інтертекстуальність, сфера прототексту, алюзійність, метатекст, бароковість.

Сахарчук Н. Ю. Постмодернистический и необароковский дискурс интертекстуальности романа Ю. Андруховича “Рекреации”. В статье выясняются особенности выражения в романе Ю. Андруховича “Рекреации” такой категории постмодернизма, как интертекстуальность. Определяются способы реализации фрагментов произведений классической украинской литературы в современном постмодернистическом тексте. Внимание уделено интертекстуальности в контексте барокко. Особо освещаются интертекстуальные связи романа “Рекреации” и поэмы И. Котляревского “Энеида” как рубежных произведений украинской литературы.

Ключевые слова: постмодернизм, интертекстуальность, сфера прототекста, аллюзийность, метатекст, бороковость.

Saharchuk N. J. Postmodernistic and Newbaroque Discourse of Intertextuality in J. Andruhovych's Novel “Recreation”. The article highlights features of expression the intertextuality as postmodernistic category in J. Andruhovych's “Recreation” novel. The ways of utilization of text fragments from classical Ukrainian literature works are defined. Special attention is given to baroque directed field of intertextuality and biblical borrowings. Intertextual relationship between the novel “Recreation” and I. Kotlyarevskyy's poem “Aeneid” is considered.

Key words: postmodernism, intertextuality, field prototext, alusion, metatext, baroque.

Постановка наукової проблеми та її значення. Частина української літератури, яку останніми роками прийнято називати актуальною, ґрунтується на постмодернізмі із характерним для нього перекомбінативним конструюванням тексту. У центрі нашої дослідницької уваги – проблема інтертекстуальності в романі Ю. Андруховича “Рекреації”. Така тема обрана тому, що Ю. Андрухович є однією з найпомітніших постатей у сучасній українській літературі, а романом “Рекреації” він подав перший яскравий приклад питомо постмодерністського роману для українського літературного контексту.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Актуальність роботи вбачаємо в тому, що постать Ю. Андруховича як класика так званої актуальної української літератури є одним із частих об'єктів наукового вивчення. У перших критичних працях, що стосувалися його творчості, досліджувався переважно ідейний рівень тексту [3; 6; 9], тому актуальними є висвітлення власне особливостей побудови твору.

Мета роботи – з'ясувати особливості інтертекстуального конструювання постмодерністичного тексту роману Ю. Андруховича “Рекреації” та визначити обсяги закоріненості його в прототексті української літератури.

Об'єкт дослідження – текст роману Ю. Андруховича “Рекреації”. До принагідних об'єктів дослідження можна віднести твори українських письменників, які він використовує, найбільшою мірою – поему “Енеїда” І. Котляревського.

Предметом дослідження є використання Ю. Андруховичем запозичень із чужих текстів у вигляді цитат, алюзій, ремінісценцій та мотивних перегуків.

Наукова новизна полягає в тому, що в роботі деталізується термінологія інтертекстуальності на матеріалі української літератури, що дає змогу глибше осягнути це поняття, увиразнюються форми та вияви інтертекстуальності в українському постмодерністському тексті.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Сучасний світ побудований на взаємодії. Так само і сучасний текст неможливо творити і сприймати ізольовано, без цілісного осягнення на тлі глобального метатексту та вивчення зв'язків між окремими мистецькими феноменами. Творчість Ю. Андруховича – одне із найпомітніших явищ сучасної української літератури. Саме він своїм романом “Рекреації”, опублікованим 1992 р. в часописі “Сучасність”, поклав початок українській постмодерністичній прозі. Варто звернутися до теоретичного аспекту питання. Належність романів Ю. Андруховича до постмодернізму вже є незаперечно визнаною, тому не вдаватимемося в розлогі доведення цього, окреслимо лише зміст поняття “постмодернізм”. Загальне визначення постмодернізму компактно сформульоване у “Літературознавчій енциклопедії” (автор-упорядник Ю. Ковалів): “Постмодернізм – цілісний, багатозначний, динамічний, залежний від соціального та національного середовища комплекс мистецьких, філософських, епістемологічних науково-теоретичних уявлень, дистанційованих від класичної та некласичної (модерністської) традиції, що склався в західній культурній постметафізичній самосвідомості за останні десятиліття ХХ ст.” [8, 174].

Однією з ознак постмодерністичного мислення та витоків інтертекстуальності як важливого інструменту в конструюванні тексту є ускладнений пошук власної ідентичності та індивідуальної свідомості в нашаруваннях суспільної думки та попередніх знань. Письменник-постмодерніст визнає, що в його епоху надто важко створити щось абсолютно нове, і вже не прагне цього. Він приймає все, що було до нього, як матеріал для власної творчості. Ставлення постмодерніста до попередніх надбань культури та, відповідно, розуміння ним причин повсюдної інтертекстуальності яскраво означає класик постмодернізму Умберто Еко, який стверджує: “Постмодернізм – це відповідь модернізму: якщо вже минуле неможливо знищити, бо його знищення веде до німоти, його слід переосмислити: іронічно, без наївності!” [5, 461]. Саме це визначення, на нашу думку, найяскравіше відповідає творчій манері Ю. Андруховича. Адже саме іронію було винесено ним до програмних засад власної творчості та специфіки інтертекстуальних зв'язків із комплексом літературних текстів, до яких він звертається.

Класичним визначенням понять “інтертекст” та “інтертекстуальність” сьогодні прийнято вважати тлумачення, що належить Р. Бартові: “Кожен текст є інтертекстом; інші тексти присутні в ньому на різних рівнях у більш чи менш знайомих формах: тексти попередньої культури й культури оточуючої. Кожен текст являє собою нову тканину, зіткану зі старих цитат. Уривки культурних кодів, формул, ритмічних структур, фрагменти соціальних ідіом тощо – всі вони ввібрані текстом і перемішані в ньому, оскільки завжди до тексту і навколо нього існує мова” [1, 417–418].

Завдяки символізації тексту, використанню численних алюзій, ремінісценцій та інколи навіть прямих цитат, які є неодмінною рисою постмодерного твору, автор досягає символічної багатозначності тексту. Ю. Андрухович намагається позбутися будь-якої єдино правильної точки зору. Письменник відмовляється від претензії створити об'єктивну модель світу, подаючи натомість безліч її версій. Інтертекстуальність роману Ю. Андруховича є інтенціональною, тобто автор сам її усвідомлює і сплановує. Ю. Андрухович як письменник-постмодерніст позбавлений жодного пієтету стосовно культурних надбань і допускає собі вільність у їх використанні (у цьому можемо бачити пояснення настільки значної інтертекстуальності його постмодерністичних текстів). Переважно цитати та алюзії з української класики вживаються тут із бурлескною метою. Власне цитувань і не спостережемо. Адже цитата – це точне або дещо трансформоване відтворення зразка. У тексті Ю. Андруховича точних відтворень із завершеним змістом майже нема. Якщо вони і є, то без конкретної атрибуції й у незначних уривках. Основним інструментом творення інтертекстуальності в текстах Ю. Андруховича виступає алюзія – запозичення лише певних елементів претексту, за якими їх можна впізнати в тексті-реципієнті, предикація тут уже відбувається по-новому. У випадку алюзії

запозичення елементів відбувається вибірково, а ціле висловлювання або рядок претексту, які співвідносяться з новим текстом, присутні в ньому ніби “за текстом” – тільки імпліцитно.

У романі спостерігаємо пласт ремінісцентних згадок українських поетів. Під ремінісценцією розуміємо переосмислене та меншою мірою усвідомлене звертання до тексту чи до деякої події з життя іншого автора, яку можна впізнати. Це може бути не лише просте відображення духу часу через прізвища носіїв культури, а й справжні чи містифіковані ремінісценції з життя письменників. Особливої уваги заслуговує випадок залучення прізвищ українських та зарубіжних поетів у перекрученому вигляді. Так, уживаючи видозмінені форми “Рілького”, “Гайного” [2, 159], автор дозволяє собі через трансформування імен відображати особливості світогляду мовців. Він підкреслює навмисно плекану “діаспорність” мови та карикатурне намагання мовців вивищити українське понад світове, за незнанням і одного, й іншого.

Найхарактернішим для українського постмодерну є звертання до класики. Так і в “Рекреаціях” класична українська література використовується досить часто. Оскільки героями роману виступають поети, то, відповідно, існує значний пласт використання української поезії на рівні алюзій. Тобто текст зі своїми вкрапленнями набуває структури, значно ширшої, ніж можна прочитати. Мимохідь мовлені алюзії можна просто прочитати, а можна заглибитися в них, приєднавши до сприймання тексту свої емоційні враження від згадки про претекст. Дозволимо собі зауважити, що алюзійність у постмодерністському тексті виконує ту ж функцію, що й метафористика у класичній поезії, тобто розширює текст і дає читачеві задоволення від усвідомлення розгадки.

В особливостях добору текстів, які використовує Ю. Андрухович, бачимо синтез масового та елітарного в його романах. Герої послуговуються уривками з текстів українських класиків, таких як В. Сосюра (“Таке воно ніжне” [2, 156]), М. Хвильовий (“Доктор Тагабат” [2, 160]), Т. Шевченко (“Веселіться – розвеселіться” [2, 160]) (тут навіть спостерігаємо подвійну алюзійність: з одного боку, зв’язок із шевченковим “Борітеся – поборете!”, а з іншого – із народною піснею, де вживається рядок “А ми тую славу Україну ... розвеселимо”), І. Котляревський (“Любов к отчизні де героїть” [2, 159]), І. Франко (“Дух, що тіло пре до бою” [2, 159]), В. Симоненко (“Але ж тобі вже не бути тут, завтра на цій землі” [2, 170]). Спостерігаємо тут і стилізації – “Вишневий цвіт осипається на молоді трави” [2, 149], “Пане мій, владарю, коханий дружино” [2, 153].

Використання прийому стилізації як одного із засобів інтертекстуальності сприяє вирішенню творчих завдань, допомагає авторам через художні тексти, створені ними в такий спосіб, повідомити про свої естетичні вподобання та ідеологічні установки, світосприйняття, емоційну домінанту. Стилізація фольклорних жанрів, із залученням до новоствореного авторського тексту мовностилістичних засобів народної творчості, актуалізує у свідомості автора й читача архетипи, на яких вибудовується спільний інтертекстуальний простір, в основі якого лежать спільні лінгвокультурні коди.

У згаданих алюзійних вкрапленнях простежується також закономірність, що автор іронічно ставиться до фрагментів претексту, які залучає. Тут помічаємо значну бурлескізацію тексту, зміну цінностей і полюсів “високого” та “низького”. Яскравим прикладом такого підходу є ремінісценція: “Розстріляне відродження – от як про нас напишуть нащадки” [2, 209]. Автор, ніби сміючись над трагічною сторінкою історії української культури, яскраво демонструє дух часу. Персонажі-поети не стільки виражають цією реплікою блюзнірство чи зневагу, скільки гірку іронію стосовно самих себе, адже усвідомлюють, що вони точно не є відродженням. І фактично блюзнірського відтінку фраза набуває саме в контексті того, що її вжито до *таких* поетів, які розуміють, що їхня творчість, найімовірніше, буде переоцінена за значно менший відрізок часу, ніж проіснувала та, до якої звернулися вони самі.

Присутня в тексті “Рекреацій” і стильова інтертекстуальність, а саме паралелі з українською бароковою літературою. Власне, це логічно випливає з ідіостилію письменника, адже постмодернізм увібрав у себе деякі барокові настрої та мотиви (наприклад, зацікавленість смертю, переускладненість, еkleктичність). У корпусі бароково спрямованої інтертекстуальності розглянемо такі два значних пласти, як закоріненість у “Енеїду” І. Котляревського, до якої звернемося пізніше, та використання біблійних текстів.

У “Рекреаціях” текст “Біблії” використовується такою ж мірою, якою із ним стикається сучасна людина в повсякденному житті. По-перше, бачимо цитати з цієї книги, що вже стійко увійшли у

повсякденний лексикон пересічної людини. Це вживання конструкцій на зразок “дарунок небес” [2, 148], “бич Божий” [2, 170]. Проте вживання цих цитат не викликає у героїв духовного піднесення, та вони як люди із суто постмодерністським світосприйняттям використовують їх для не вираження, а *позначення* певного настрою. Тобто мовець уживає таку конструкцію, щоб донести реципієнту, що в цьому місці повинні бути пафос та урочистість. Причиною використання їх, як і в бароковій літературі, є впізнаваність біблійного тексту і його загальновідомість. Із цього можна вивести ще одну паралель між літературою постмодерністичною й бароковою – використання загальновідомого, найбільш впізнаваного метатексту, що має розширювати межі написаного. І в бароковій літературі, переважаній біблійним цитуванням, читач повинен зупинитися й задумуватися над змістом священних укралень, і в постмодерністському тексті реципієнт має сприйняти не лише безпосередньо написане автором, а й розгорнути асоціативні конструкції численних алюзій.

Не менш бароковими є й цитата “Світ не що інше, як марнота марнот і повне безглуздя” [2, 181] та алюзія “Я не кину каменем тобі вслід” [2, 185]. У першому випадку бачимо цитування із біблійної Книги Еклезіяста, а в другому – алюзію на численні біблійні притчі, де використовується камінь як символ злоби чи несправедливого покарання. Знову ж таки, тут наявний синтез масового та елітарного, так часто присутній у творчості Ю. Андруховича. З одного боку, у тексті вустами героїв виголошуються біблійні фрагменти, але з іншого – це переважно часто вживані, буденні фрази, знайомі кожному. Так досягається ефект “інтелектуальної” літератури для масового читача.

Крім власне біблійних елементів, у тексті знаходимо й просто конфесійні вкраплення. Так, власне стилізації до проповідної форми сиостерігаємо в промовах героїв. Тут Ю. Андрухович вдається до одного зі своїх улюблених прийомів бурлескізації тексту – надання йому надмірного недоречного пафосу. Наприклад, коли сп’янілі герої намагаються виголошувати промови месіанського стибу.

Продовжуючи тему використання української барокової традиції в романі “Рекреації”, звертаємося до твору, що відмежував давню українську літературу від нової, – “Енеїди” І. Котляревського. Досліджуваний роман найбільше запозичень має саме з “Енеїди”. Це визначається передусім подібністю стилю – обидва тексти є бурлескними, а також в особливостях написання, та тому, що обидва твори є межовими для української літератури.

Сучасне українське літературознавство відходить від розуміння творчості Ю. Андруховича як суто “брудного тексту” чи кон’юнктури, і починаємо з’ясовувати її історико-літературну вартість. Звичайно, твір не можна назвати “підручковим”, проте не була такою й “Енеїда” на момент її публікації. Переважно допустимі паралелі між цими текстами виводять із історичних умов їх написання та явища відображення в літературному тексті розмовної мови, та це далеко не всі збіги.

Варто відзначити й історію написання обох творів. Це були складні часи колоніальності України. І. Котляревський творив свою “Енеїду” в умовах руйнування останніх залишків козацької вольності та формування тотального контролю за українською культурою, а найбільше літературою, коли навіть не йшлося про називання речей своїми іменами. “Рекреації” написані Ю. Андруховичем в часи агонії імперії, котра виховала у свідомості українця перманентне відчуття багнета за спиною та потребу в подвійній правді. Якщо “Енеїда” почала традицію завуальовування української правди з метою захистити її від необраних, то “Рекреаціями” українська література вчилася говорити надмірну правду, настільки голу, що іноді аж відразливу.

Головною точкою перетину в текстотворенні є використання бурлеску як основного художнього засобу. Бурлеск у травестії І. Котляревського, за словами Т. Гундорової, був не лише свідомим пониженням, а й вираженням ігрової, казкової реальності, у якій панують народна фантастика, побутові та історичні асоціації, гібридна мова [4, 105]. “Рекреації” писалися в час тотальної “подвійної правди”, можна сказати, що таке собі “подвійне дно” мали звичайні розмови людей, котрі боялися говорити вголос. У таких умовах ще й з урахуванням переоцінки цінностей бурлеск був законним та органічним засобом. Знижуючи те, про що люди звикли говорити з позірним пафосом, та підносячи бруд, Ю. Андрухович зумів вивернути назовні проблеми та прогнилість суспільства.

Однією з найпомітніших інтертекстуальних паралелей між текстами є використання карнавальної стихії, яка превалує в обох творах. І в “Енеїді”, і в “Рекреаціях” карнавальність сюжету є необхідним зовнішнім оформленням внутрішньому бурлескному настрою. Витворюючи навколо своїх

героїв карнавал, автори підкреслюють неприродність та ірреальність їхньої поведінки, невідповідність її реальному емпіричному світові.

Спостерігаємо тут інтертекстуальний образ Мацапури, що загалом є характерним для творчості Ю. Андруховича. В обох текстах Мацапуру можна вважати виразником навкололітературного оточення. Ні в “Енеїді”, ні в “Рекреаціях” він не входить до кола головних героїв. У поемі є лише одна зустріч із ним, а в романі про нього згадують протягом усього тексту, але постає він перед героями й читачем тільки в самому кінці. Згадаймо походження образу. Це вигаданий І. Котляревським грішник, якого він помістив у пеклі “Енеїди”:

*Якусь особу мацапуру
Там шкварили на шашлику,
Гарячу мідь лили за шкуру
І розпинали на бичу.
Натуру мав він дуже бридку,
Кривив душею для прибитку,
Чужеє отдавав в печать;
Без сорому, без бога бувши
І восьму заповідь забувши,
Чужим пустився промишлять [7, 79].*

У примітках до видання читаємо пояснення: перші біографи І. Котляревського стверджують, що в цій строфі варто вбачати випад автора проти М. Парпури – першого видавця “Енеїди”. І характер випадку, і співзвуччя “Мацапура” – “Парпура” надають цим твердженням достатньої ймовірності. Ім’я “Мацапура” вжито І. Котляревським у загальному значенні, і воно, напевно, уже вживалося в такому значенні за його часів. Мацапура – потвора, опудало, страховисько. Можна гадати, що це прізвисько пішло від злочинця та ката Павла Мацапури, що, як свідчить указ Ніжинської полкової канцелярії 1740 р., відзначився страшними злочинами. Крім того, помічаємо тут і автоінтертекстуальний мотив, адже цей образ трапляється і в поетичній творчості Ю. Андруховича, зокрема у вірші “Михайло Парпура, злочинець” [2, 102]

У романі “Рекреації” Мацапура присутній протягом усього тексту в розмовах героїв, але з’являється аж наприкінці твору. Тут Ю. Андрухович полегшує для читача сприймання цієї алюзії, устами своїх героїв натякаючи, про якого саме Мацапуру йдеться, використовуючи жарт, мовляв, його повісять за “ядение человеческого мяса” [2, 207]. Тобто тут маємо приклад детермінованої алюзії.

Ще однією яскравою стилізацією, що має безсумнівну закоріненість у “Енеїду”, є використання такої характерної особливості поеми, як макаронічна мова, яку використовує ярмарковий блазень: “А ви звідси топайте, як не інтересно, зер шлехт ту бед, бо ненароком можу розбити череп або, цум байшпіль, поламати хребет” [2, 176].

Ю. Андрухович запозичує такі характерні барокові риси “Енеїди”, як нагромадження та розлогі описи. Крім того, закоріненим в “Енеїді” можемо вважати і бурлескне бачення пекла. Адже саме І. Котляревський у своїй поемі відійшов від традиційного християнського страху перед пеклом і зобразив у бурлескному тоні народні уявлення про нього. Переважно пекло в поемі “Енеїда” нагадує перекручене залякування та є ближчим не до біблійного розуміння й навіть не до апокрифічних трактувань, а до історій про пекло, які розповідали дітям селяни в ті часи, щоб налякати пеклом чи “страшним судом” і, отже, змусити до послуху. Звернімося до тексту самої поеми:

*Тепер Еней убрався в пекло,
Прийшов зовсім на інший світ;
Там все поблідло і поблекло,
Нема ні місяця, ні зізд,
Там тільки тумани великі,
Там чутні жалобні крики,
Там мука грішним не мала [7, 72].*

Таку ж легковажність у ставленні до пекла спостерігаємо й у тексті роману “Рекреації”, де ярмарковий блазень лякає усіх його наближенням. До того ж помічаємо майже цитатний текстуальний перегук між уривком із його монологу (“навік загрузнете у киплячій смолі і будете лишень смердіти та мучитися” [2, 176]) та фрагментом тексту “Енеїди” –

*Еней там бачив щось немало
Кип’ящих мучениць в смолі,
Як з кабанів топилося сало,
Так шкварилися сі в огні [7, 76].*

Висновки. Отже, можна стверджувати, що основними сферами запозичення для роману Ю. Андруховича “Рекреації” є класичні зразки художнього слова, зокрема Біблія та українська література. Автор іде бароковим шляхом украплення у свій твір добре відомого тексту, що робить можливим його прочитання реципієнтами з пересічним рівнем читацької компетенції.

Роман “Рекреації” як специфічний постмодерністський текст убирає в себе уламки чужого тексту, забарвлюючи їх власним експресивним спрямуванням. Автор не може погоджуватися з попереднім культурним здобутком, тому мусить відводити у своєму сприйманні цитат значну частку іронії та переосмислення. На тлі ідіостилію письменника відзначимо тут значне тяжіння до стилю необароко, із яким пов’язана вся рання творчість Ю. Андруховича.

Література

1. Барт Р. Избранные работы : Семиотика. Поэтика : пер с фр. / Р. Барт. – М. : Прогресс, 1989. – 615 с.
2. “Бу-Ба-Бу” (Юрій Андрухович, Олександр Ірванець, Віктор Неборак) : вибрані твори : поезія, проза, есеїстика / [Автор. проекту, упоряд., бібліограф відомості та прим. Василя Габора]. – Л. : ЛА “Піраміда”, 2007. – 392 с.
3. Гнатюк Ю. Авантюрний роман і повалення ідолів / Ю. Гнатюк // Андрухович Ю. Рекреації : роман. – К. : Час, 1997. – С. 5–26.
4. Гундорова Т. Кітч і література. Травестії / Тамара Гундорова. – К. : Факт, 2008. – 284 с.
5. Эко У. Заметки на полях “Имени розы” / У. Эко // Имя розы. – М. : Книжная палата, 1989. – 496 с.
6. Ключковська Я. На святі воскресаючого духу / Я. Ключковська // Слово і час. – 1997. – № 12. – С. 107–109.
7. Котляревський І. П. Енеїда : поема / І. П. Котляревський. – К. : Вид-во худож. л-ри “Дніпро”, 1988. – 277 с.
8. [Літературознавча енциклопедія](#) : у 2 т. / автор-укладач [Юрій Ковалів](#). — К. : Академія, 2007.
9. Павлишин М. Що перетворюється в “Рекреаціях” Юрія Андруховича / М. Павлишин // Сучасність. – 1993. – № 12. – С. 115–127.

Адреса для листування: Волинська обл.,
м. Ківерці, вул. Чапаєва, буд. 5.

Статтю подано до редколегії
14.10.2010 р.